

ЗВІТ
про стажування кандидата історичних наук,
доцента кафедри історії України
І.І.Діптан

Згідно з планом стажування проходило на кафедрі українознавства Полтавської державної аграрної академії протягом 7 травня – 1 червня 2007 року (реально 17 днів, з огляду на святкові та вихідні дні).

Програма стажування в основному виконана.

1. Зібрано матеріали і в рукописному варіанті підготовлено статтю на тему: „Полонофільство Івана Виговського: міфи і реальність”.
2. Подано до друку статтю на тему: „Полтавщина в роки радянсько – німецької війни (1941 – 1945 рр.): історіографічний огляд і актуальні проблеми вивчення теми”.
3. Виступила з доповіддю на Всеукраїнській конференції „Маловідомі сторінки історії Другої світової війни на Полтавщині”, що відбулася 23 травня 2003 року в м. Полтава.
4. Підготовлено круглий стіл за участю студентів другого курсу історичного факультету на тему: „Українсько – російський договір 1654 року: контрверсії минулого і сучасність”, але його проведення перенесено з ініціативи деканату на вересень 2007 року.
5. Ознайомила з планами роботи кафедри українознавства Полтавської державної аграрної академії, наріжними напрямками роботи її викладачів, і, насамперед, завідувача – доктора історичних наук, професора М.А.Якименка.

Звіт розглянуто і затверджено на засіданні кафедри українознавства (протокол №17 від 27 червня 2007 року)

Кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
І.І.Діптан

**Полтавщина в роки радянсько-німецької війни (1941-1945 рр.):
історіографічний огляд і актуальні проблеми вивчення теми**

Через два роки людство буде відзначати сумний ювілей — 70-річчя від початку Другої світової війни. Її невід’ємною складовою була радянсько-німецька війна 1941-1945 років. Стан і актуальні проблеми вивчення перебігу її на Полтавщині розглядаються в запропонованій розвідці.

Узагальнюючі дані про воєнне лихоліття можемо почерпнути в тритомній праці «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941-1945 рр.» [31] та у Полтавському томі «Історії міст і сіл Української РСР» [10], у «Нарисах історії Полтавської обласної партійної організації» [14, с.187-210].

В розпорядженні науковців маємо низку спеціальних досліджень. Ще в 1947 році місцеві архівісти підготували збірник документів «Німецькі окупанти на Полтавщині (1941-943 рр.)» [16]. У ньому вміщені матеріали з окремих актів по розслідуванню звірств гітлерівців; розпорядження окупаційних інституцій; документи про рабську працю полтавців на німецькій каторзі, про героїзм радянських воїнів, які звільняли Полтавщину.

В 1962 році було опубліковано збірник «Полтавці — Герої Радянського Союзу» [21], в якому — 30 нарисів про полтавців, удостоєних найвищої відзнаки СРСР. Подібне, але значно повніше видання, — «За мужество и отвагу» [9], було здійснене в 1984 році (180 біографічних довідок і нарисів).

Загалом 60-ті роки минулого століття виявилися доволі плідними у розробці теми. Про звільнення Полтавщини восени 1943 року оповідається в працях Н.Самчука [26] та Г.Уткіна [32], сторінки з історії підпільно-партизанського руху прочитуємо в дослідженнях В.О.Базилевського [1], Г.С.Барвінка [2], П.Христича та В.Котляра [33]. Про жахливу трагедію радянських військовополонених табору «Хорольська яма» розповідається в спогадах Є.С.Кобитева [11].

Вагомим здобутком стала монографія П.Н.Ємця та О.П.Самойленка [5], в якій на базі архівних документів і періодики доби розкрито мобілізаційні заходи по організації відсічі ворога в липні-вересні 1941 року, сутність німецько-фашистського режиму на Полтавщині, проаналізовано боротьбу полтавців із гітлерівцями в період окупації. Невелике за об’ємом, але інформативне перше комплексне дослідження має змістовні додатки (таблиця — «Час окупації і час визволення населення пунктів Полтавщини»; 6 документів про злочини нацистів на території області).

Джерельне підґрунтя теми у 1975 році поповнилося збірником документів, нарисів і спогадів полтавців — учасників Великої Вітчизняної війни [15].

У брошурі П.М.Пустовіта, що вийшла друком у 1986 році, оповідається про Меморіал Солдатської Слави в Полтаві, відкритий у жовтні 1969 року, напередодні 25-ліття визволення України від гітлерівських загарбників. Дізнаємося, що в братських могилах Меморіалу спочивають вічним сном 3,5 тисячі радянських воїнів, партизанів, підпільників і ополченців. У нарисі лаконічно викладено історію загарбання Полтавщини, трагедію воїнів Південно-Західного фронту, діяльність партизанських і підпільних формувань, що об'єднували понад 16 тисяч народних месників [23, с.9]. Розповідь про визволення Полтавщини ґрунтується на спогадах воєначальників І.С.Конєва, О.С.Жадова, І.М.Манагарова, О.І.Родимцева та інших [23, с.12-13].

У фактологічному аспекті зазначені узагальнюючі та історико-краєзнавчі праці не втратили своєї цінності, але в концептуальному — потребують переосмислення. Дослідження радянських істориків, які зобов'язані були керуватися постулатами партійності, класовості, у переважній більшості — упереджені, суб'єктивні, однобічні, а, інколи, мають потрактовуватися як відверта фальсифікація на догоду «верховних замовників» (Сталіна, Хрущова, Брежнєва).

Стосовно даної теми «наукова кон'юнктура» проявилася в наступному:

- в однобічному тлумаченні причин Другої світової війни та її наслідків, у запереченні безпосередньої причетності сталінського тоталітаризму до її розв'язання;

- в замовчуванні справжніх чинників невдач Червоної Армії впродовж першого періоду радянсько-німецької війни, в гіперболізації подальших успіхів попри незліченні людські втрати;

- в невизнанні низки воєнно-стратегічних (наприклад, доктрина, зорієнтована на наступальні дії на ворожій території) і організаційно-кадрових прорахунків (прийняття запізнених постанов про розгортання боротьби на окупованій гітлерівцями території, поспішна підготовка відповідних кадрів для її ведення, загалом злочинна кадрова політика);

- в існуванні тем, закритих для вивчення та наукового обговорення, як-то: дії штрафних батальйонів, загороджувальних загонів НКВС, військових трибуналів; трагедія військовополонених, концтабори яких розташовувались, передусім, в Україні й, зокрема, на Полтавщині («Хорольська яма», концтабори в Полтаві та Кременчуці); українські остарбайтери (лише з Полтави за два роки до Німеччини

було відправлено 8 тисяч молоді [24, с.52-53], а з області — понад 149 тисяч [12, с.274]);

- в ортодоксальному трактуванні антифашистського Руху Опору винятково як діяльності радянських партизан і підпільників, у запереченні його української націоналістично-патріотичної складової (осередки останньої — в Полтаві, Кременчуці, Лубнах, Миргороді, Хоролі, Кобеляках і Нових Санжарах) [12, с.285];

- в нав'язуванні ідеологеми про виняткову роль КПРС, її республіканських підрозділів у розгромі ворога; про беззаперечну підтримку дій партизан і підпільників місцевим населенням;

- в «забутті» злочинних акцій радянської влади стосовно української людності, що перебувала під окупантами.

Це — далеко не повний перелік контроверсійних проблем, які не сприймалися або ж висвітлювалися вкрай тенденційно.

В другій половині 80-их років минулого століття сформувалися сприятливіші умови для розвитку суспільних наук. Із постанням незалежної України потреба в об'єктивних, уповні наукових дослідженнях наріжних проблем вітчизняної історії, і, зокрема, Другої світової війни в українському контексті, стала викликом часу. Українські вчені відповіли низкою публікацій.

До 50-річчя Перемоги над гітлерівською Німеччиною в Полтаві була проведена регіональна конференція «Велика Вітчизняна війна у пам'яті народній», в якій взяли участь науковці та краєзнавці області, як-то: М.В.Бака, Т.П.Демиденко, О.П.Єрмак, В.Н.Жук, В.С.Жученко, М.І.Лахижа, В.Є.Лобурець, О.П.Самойленко та інші [3]. У своєму виступі О.П.Єрмак проаналізував стан і перспективи вивчення подій Великої Вітчизняної війни на Полтавщині, акцентувавши увагу на доцільності з'ясування таких питань: бойові дії Червоної Армії на території області в 1941 і 1943 роках (особливо це стосується оборонних боїв серпня-жовтня 1941 року та невдалої спроби визволення Полтавщини навесні 1943 року); діяльність формувань місцевої протиповітряної і хімічної оборони; трагедія військовослужбовців, які опинилися в полоні (необхідність опрацювання 21 тисячі справ радянських військовополонених, оформлених окупантами німецькою мовою); молодь Полтавщини на каторжних роботах у Німеччині (нагальна потреба вивчення 120 тисяч фільтраційних справ остарбайтерів; з 1995 року матеріали передані з фондів СБУ до Держархіву Полтавської області) [6; 13-15].

Про трагедію воїнів південно-Західного фронту — найбільшу поразку Червоної Армії на першому етапі радянсько-німецької війни (за німецькими даними до

полону потрапили 650 тисяч бійців і командирів) — переконливо та емоційно розповів у своїй науково-публіцистичній праці Ф.Т.Моргун [13].

Про релігійну ситуацію на Полтавщині в роки Другої світової війни — відродження Української автокефальної православної церкви та Автономної православної церкви, канонічно підпорядкованої Московському патріархатові — дізнаємося з монографій В.О.Пашенка [17, с.5-22]; [18] та статті Ю.В.Волошина [4]. Автори стверджують, що окупанти вміло використовували відсутність єдності в православ'ї аби не допустити формування загальноукраїнських церковних структур.

До 1100-річчя рідного міста колектив науковців і краєзнавців підготував фундаментальну працю «Полтава. Історичний нарис» [20], в якій уперше об'єктивно та всебічно досліджена історія міста від сивої давнини до наших днів. В одному з її розділів (автори — О.П.Самойленко, М.І.Назаренко та П.А.Кравченко) розповідається про долю обласного центру в роки Великої Вітчизняної війни [25]. Розглянемо основні положення даного розділу в аспекті критичного переосмислення чільних подій війни.

В руслі мобілізаційних заходів акцент робиться на діяльності компартійних органів, як-то: прийняття відповідних документів (розпоряджень, постанов, звернень тощо), контроль за переведенням підприємств на випуск продукції, необхідної фронту (до 23 серпня більшість підприємств зорієтувалися на військові потреби); організація полку народного ополчення та батальйону у складі 3 рот (ці формування здійснювали бойові операції в районі Абазівки, Буланівського лісу, на залізниці); невідкладне облаштування госпіталів (упродовж червня-липня 1941 року приміщення майже всіх шкіл і вузів міста були переобладнані під госпіталі); залучення полтавців до зведення оборонних рубежів у районі села Головач (із початку вересня тут щодня працювало близько 6 тис. полтавців), біля села Демидівка Решетилівського району (8 тис. полтавців), понад тисячу мешканців обласного центру копали окопи, траншеї біля станції Мала Перещепина [25, с.169-175]; за короткий відтинок часу «...жителі міста звели кілька смуг оборони загальною довжиною 200 км.» [25, с.175]. Визнається, що мобілізаційні заходи не стали результативними, оскільки катастрофа Південно-Західного фронту пришвидшила окупацію області й уже 18 вересня гітлерівці вступили до Полтави з боку Мачух, опору фактично не зустрівши.

Значна увага надається розкриттю сутності окупаційного режиму. Вказано, що «протягом двох років і п'яти днів окупації гітлерівці ... знищили 18 тисяч 200 чоловік, з них 5 тисяч 87 дітей»; «збитки, завдані ворогом місту, становили 1 мільярд 137 мільйонів карбованців (у довоєнних цінах)» [25, с.176-177].

Аналітичний супровід мають сюжети щодо Руху Опору в Полтаві. Підкреслюється, що невдачі у діяльності патріотів певною мірою зумовлювалися тим, що «...у Полтаві не існувало ядра, яке б скеровувало цю боротьбу». У місті напередодні окупації було створено підпільний міськком партії на чолі з А.С.Черченком, але колишній перший секретар міськкому евакуювався в тил, не повідомивши зв'язкових. «Підпільний же обком партії на чолі з С.Ф.Кондратенком і Г.Ф.Яценком розташовувався на території Гадяцького району і зв'язку з містом не мав, отож допомогти патріотам не зміг» [25, с.178].

Автори оповідають про антифашистську діяльність диверсійної групи інженера М.І.Широкобокова на паровозоремонтному заводі, підпільної групи Я.М.Мисецької на території м'ясокомбінату, молодіжної патріотичної організації на чолі з О.К.Убийвовк, підпільних осередків Баяна-Лімова, В.М.Панченка, Г.Г.Калиниченка, Т.П.Сіриченка, Т.І.Токаря, Ф.К.Крестовського, Марченка-Соколенка [25, с.177-179].

Дуже лаконічно мовиться про визволення Полтави; натомість доволі повно висвітлюється історія відбудови міста [25, с.180-189].

Маємо визнати: матеріал розділу заповнив певні лакуни в знаннях з історії Полтави зазначеного періоду. Все ж викладу притаманна певна описовість, констатація фактів без постановки проблем та їх авторського бачення.

До 55-ї роковини завершення Другої світової війни була проведена Полтавська науково-практична конференція «Подвигу народному жити у віках». За її результатами — випущено збірник [19], у якому містяться статті провідних науковців і краєзнавців краю (В.А.Андрійця, Л.Л.Бабенко, М.В.Баки, В.К.Вохм'янина, Б.В.Года, Т.П.Демиденко, О.П.Єрмака, В.Н.Жук, П.П.Журавля, О.М.Іванченка, Н.К.Кочерги, В.О.Мокляка, В.Я.Ревегука та інших) із малодосліджених питань історії Полтавщини доби воєнного лихоліття.

Найвагоміший внесок у вивчення теми зробив В.Я.Ревегук, опублікувавши монографію «Полтавщина в роки другої світової війни (1939-1945)» [24]. Робота ґрунтується на численних архівних документах, чимало з яких уперше вводиться до наукового обігу, місцевій періодиці тієї доби, наявних історичних розвідках. Найхарактерніші риси дослідження такі: чітка структурованість, яка уможливила комплексний підхід до висвітлення теми; неупередженість, проблемність, аргументованість викладу; критичне переосмислення, але не огульне заперечення набутоків попередників. Звернімося ж безпосередньо до праці В.Я.Ревегука, щоби засвідчити приклади нового бачення ключових проблем теми.

У першому розділі, змальовуючи Полтавщину у переддень радянсько-німецької війни, автор констатує, що область, «...як і вся Україна, була знекровленою

голодомором 1932-1933 років і «великим терором» другої половини 30-х років. Були знищені останні залишки національного життя» [24, с.20]. Зазначено, що протягом 1937 року за причетність до «воєнно-фашистської змови» був знищений практично увесь командний склад розташованих на Полтавщині підрозділів Червоної Армії. «За сфабрикованою протягом березня-квітня 1938 року справою «правотроцькістського обласного центру» було заарештовано близько 120 чол. з числа партійної, радянської і господарської номенклатури. Більшість ... була розстріляна ...» [24, с.4-5]. Каральні органи мали вдосталь «роботи», оскільки у березні 1938 року полтавські чекісти отримали від наркома внутрішніх справ УРСР О.Успенського ліміт на розстріл 2 500 чол. За справою «Всеукраїнського націоналістичного підпілля» в 1938 році було заарештовано 1 000 чол., половину з яких — розстріляно [24, с.7-9].

Автор аналізує заходи у сфері виробництва, зумовлені фактичним вступом СРСР у Другу світову війну 17 вересня 1939 року: «випуск неякісної і нестандартної продукції прирівнювався до шкідництва, а неучасть у соцзмаганні розглядалася як ознака нелояльності до більшовицького режиму» [24, с.12]; соціалістичне змагання (рух швидкісників і багатOVERSTATників) — засіб інтенсифікації праці в зв'язку з ймовірною перспективою військової мобілізації чоловіків. Складність і суперечливість соціально-економічного становища знайшла свій прояв у зниженні темпів промислового розвитку, особливо у 1940 році: основні капіталовкладення робилися у військовій галузі промисловості, яких на Полтавщині практично не було (область — переважно аграрна). Планові показники на селі не виконувалися, оскільки колгоспно-радгоспна система позбавляла колгоспників стимулів до праці.

Зауважено, що зініційований компартією мілітаристський бум охопив усі сфери життя полтавців після підписання «пакту Рібентропа-Молотова»: повсюдно створювалися організації ТСОАВІАХІМу, Червоного Хреста, масові спортивні акції; популяризувалися оборонні види спорту тощо [24, с.13-19].

Найоб'ємнішим є розділ третій, у якому проаналізовано життя полтавців під німецькою владою. Незвичною на перший погляд бачиться авторська інтерпретація реакції мешканців краю на прихід німецьких військ: частина зустріла їх «... як визволителів, з радістю і надією, що вони ... дозволять збудувати Українську державу і повернуть втрачену за радянських часів власність [...]. Інші — з неприхованою ... люттю до фашистів, які ... змінили звичний спосіб життя та їх місце в системі комуністичного режиму. Все ж більшість ... із страхом і тривожним очікуванням, що принесе їм нова влада, до якої потрібно знову пристосовуватися, щоб якимось вижити ...» [24, с.41].

З огляду на амбівалентність настроїв окупанти, поряд із репресіями, розгорнули широкомасштабну ідеологічну обробку населення з метою переконати його, що німецька армія несе поневоленим народам Росії визволення від «більшовицько-жидівського ярма» [24, с.42].

В.Я.Ревегук розкриває структуру окупаційної системи адміністрування: «Німецький окупаційний апарат спирався на густу мережу каральних органів: гестапо (таємну поліцію), СД (служба безпеки), польову жандармерію, військові комендатури в містах і на залізницях тощо». Задля підтримання «нового порядку» під німецьким контролем організовувалося місцеве самоврядування: міські та сільські управи, бургомістри у містах та старости районів і сіл. Воно спиралося на власний апарат примусу — допоміжну українську поліцію. Уважно проаналізовано з кого формувалися кадри для місцевої окупаційної адміністрації: з числа репресованих більшовицьким режимом, а також із тих, що переймалися жадобою влади. На основі скрупульозного розгляду діяльності владних структур, автор підсумовує: «... полтавці в період... окупації фактично перебували на становищі кріпаків: протягом всього періоду окупації діяла комендантська година; їм заборонялося залишати місця постійного проживання» [24, с.43-50].

Дослідник повідомляє жахні факти нацистського терору: в Полтаві до війни мешкало 22 тисячі євреїв; партійна, радянська і господарська номенклатура з родинами встигли евакуюватися, решта ж євреїв були розстріляні в яру між Пушкарівкою і Супрунівкою; 16 жовтня 1941 року було знищено 5,5 тисяч лубенських євреїв на околицях села Засулля; циганське населення винищували впродовж 1942-1943 років (добре знано про розстріл циганського табору неподалік Білої Гори поблизу дороги Полтава-Харків); на старому Полтавському цвинтарі, у дворі СШ №27 та у Гришківському лісі було розстріляно понад 6 тисяч чоловік; знищені були і всі хворі обласної лікарні (близько 1 тисячі дорослих і дітей) [24, с.47-48]. Підкреслено, що окупаційний терор посилювався після передачі навесні 1942 року Полтавщини з-під безпосереднього підпорядкування німецькому військовому командуванню до відання рейхскомісаріату «Україна» з центром у Рівному.

Однією із закритих тем радянської історіографії Другої світової війни була аграрна політика німців на окупованих теренах СРСР та її практичне втілення в Україні. На думку В.Я.Ревегука це зумовлено тим, що надто вже вона була схожою на аграрну політику радянської влади. Сутність аграрної доктрини нацистів зводилася до збереження радянської колгоспно-радгоспної системи, оскільки вона «... виявилася такою неперевершеною формою експлуатації селянства, що нацисти

не змогли придумати нічого більш досконалого, змінивши лише назви. Колгоспи стали називатися громадськими господарствами (дворами), а радгоспи — державними маєтками. Вони продовжували працювати під контролем німецької адміністрації» [24, с.63]. Дослідник повідомляє цікаві дані про «опіку» німців над 44 колишніми радгоспами Полтавщини, об'єднаними в «Трест державних маєтків»: їх забезпечували тягловою і племінною худобою (свиноматки й жеребці доставлялися навіть із Німеччини), технікою; з 77 МТС, що функціонували в області напередодні війни, до 1 грудня 1942 року під німецьким контролем відновили свою роботу 72 [24, с.66-68]. Узагальнюється: «... радянська колгоспно-радгоспна система, хоч і з деякими послабленнями, залишалася незмінною і в умовах німецької окупації селяни перебували на становищі кріпаків [...]. Як і за радянських часів, оплата праці колгоспників залишалася суто символічною» [24, с.70-71].

Які ж „послаблення” має на увазі автор? Справа в тому, що німці, аби повернути до себе симпатії українського селянства, уже в перші місяці окупації повернули колгоспникам відрізані в 1939 році надлишки присадибної землі, а з весни 1942 року почали збільшувати їх до 1 гектара з одночасним закріпленням у приватну власність. Були зняті обмеження в утриманні птиці та домашньої худоби. Селяни одержали можливість заводити у власних господарствах робочих коней. З весни 1942 року німці здійснювали перехід від колективного способу господарювання до індивідуального землекористування в межах кооперативу. Все це — щоби зробити працю колгоспників більш продуктивною і тим самим збільшити поставки продуктів харчування для Німеччини. «З червня 1943 року Е.Кох видав декларацію для українських селян на право власності на землю [...]. Втїлити в життя свої плани окупанти не встигли, тому що у вересні 1943 року Полтавщина вже була звільнена радянськими військами і селяни повернулися до звичної сталінської колгоспно-радгоспної системи» [24, с.72-76].

Малознаною сторінкою теми є становище української культури та освіти в часи радянсько-німецької війни. Віктору Яковичу вдалося заповнити прогалини в цій царині. Вчений наголошує, що «створені протягом 1941-1943 років осередки української культури були нечисельними і аж ніяк не могли свідчити про національно-культурне відродження в умовах німецько-фашистської окупації [...]. Якщо в перші місяці ... німці дивилися на прояви українського національно-культурного життя зі зневажливою байдужістю, то з весни 1942 року, коли виявилася причетність до нього похідних груп ОУН, вони стали на шлях утисків і репресій проти будь-яких спроб національного відродження [...]. В умовах

німецько-фашистської окупації українська культура, як і сам народ, не мали права на існування» [24, с.89].

Значна увага надається з'ясуванню стану шкільництва й освіти загалом. Автор оповідає про концепцію розвитку української національної освіти, ймовірно автором якої був учений-педагог Г.Ващенко (увесь час окупації мешкав у Полтаві), спроби окремих учителів-патріотів зреалізувати її, роль похідних груп ОУН у відродженні національної школи. Зауважено, що спочатку навчання в небагатьох школах Полтавщини справді мало український характер. Згодом освітня політика нацистів, яка була складовою загального плану колонізації і духовного поневолення українства, стала відвертою: згідно з наказом Е.Коха дозволені були лише чотирикласні народні школи з українською мовою викладання, в яких дітей мали навчити писати, читати та рахувати [24, с.90-96].

Водночас, констатує В.Я.Ревегук, професійно-технічна школа зазнала менших утрат. Це пояснювалося тим, що Німеччині, аби взяти з України якнайбільше продовольства, «... потрібна була не просто дармова, а кваліфікована робоча сила, — насамперед спеціалісти середньої ланки, яких мали готувати сільськогосподарські школи різного профілю» [24, с.98]. Підкреслено, що жоден вищий навчальний заклад в умовах гітлерівського панування на Полтавщині не працював (учителів початкових класів готувала Костянтиноградська учительська семінарія).

Цікавим є авторське прочитання сутності взаємин церкви і окупаційної влади. «Намагаючись здобути прихильність українського народу, — пояснює В.Я.Ревегук, — вони (німці) не перешкоджали релігійним домаганням полтавців, до того ж їм імпонувала роль «визволителів» від безбожної влади більшовиків в очах багатьох віруючих» [24, с.106]. У перший рік окупації — політика невтручання у внутрішньоцерковні справи, що уможливила відродження українського православ'я (УАПЦ). Але вже наступного року окупанти почали втручатися в церковне життя, використовуючи розбрат у православ'ї. Взагалі, — підсумовує дослідник, — «... гітлерівці дозволяли існування православної церкви в Україні лише в тій мірі, в якій вона могла служити їх інтересам» [24, с.107].

В історіографії Другої світової війни наріжною є проблема Антифашистського руху опору, його чинників і складових. Для вітчизняних учених 40-80-их років ХХ століття антифашистська боротьба асоціювалася лише з діяльністю радянських партизан і підпільників, тлумачилася як героїчна, що спиралася на всенародну підтримку. Реальність виявилася набагато складнішою й неоднозначною, не завжди привабливою.

Так, для керівництва рухом опору Полтавський обком КП(б)У залишив 135 секретарів міськкомів і райкомів партії, 150 комуністів із досвідом партизанської боротьби в період громадянської війни та 150 політкомісарів. Для потреб партизан і підпільників передбачалися цінності, що зберігалися в Полтавському обласному відділенні Держбанку, в тому числі з Полтавського краєзнавчого музею, евакуйовані з Кіровограда та здані населенням у фонд оборони — всього на суму близько 100 тис. крб. [24, с.134-135].

Але більшість закладених баз була видана ворогам у перші дні вторгнення. «...Сформовані партизанські загони Полтавщини фактично залишилися без запасів продовольства та зброї і поповнювати їх довелося вже у ворожому оточенні [...]. Багато поспіхом створених партизанських загонів розпалися ще напередодні німецької окупації області частково з вини їх керівників, а більше через небажання записаних у партизани людей залишатися у ворожому тилу і ставати на шлях збройної боротьби з ворогом» [24, с.136]. Вже навесні 1942 року останні осередки партизанського руху на Полтавщині були ліквідовані.

В.Я.Ревеуг дає доволі аргументоване пояснення цьому явищу. По-перше, партизани не мали підтримки з боку місцевого населення, оскільки «... не довіряли йому і дивилися на всіх, хто не став на шлях боротьби з окупантами, як на ворогів [...]. Окремі операції проти окупантів і допоміжної української адміністрації, які не могли завдати значної шкоди ворогові, оберталися відплатними акціями і невиправдано великими жертвами для мирного населення краю. Тому полтавці не схвалювали дії партизанів і боялися їх так само, як і німців. Свідченням цього є той факт, що за чотири місяці перебування в ворожому тилу партизанські загони не поповнилися жодним місцевим жителем, у результаті чого їх кількість не зростала, а постійно зменшувалася через втрати в боях, дезертирство тощо» [24, с.173-174].

По-друге, партизани «... обмежували свої дії знищенням окупаційної адміністрації та допоміжної української поліції і оборонними боями з німцями, тобто не виконували основне завдання, яке ставилося перед ними: руйнувати ворожі комунікації, об'єкти, засоби зв'язку і тим самим допомагати Червоній Армії на фронті. Прив'язані до своїх баз і затиснуті у порівняно невеликому лісовому масиві, партизани були приречені на пасивну оборону, віддавши ініціативу до рук німців, які нав'язали їм свої „правила гри“, заблокували їх дії від населення і, зрештою, витіснили з Полтавщини або знищили» [24, с.174].

Автор підсумовує: «Поразка партизанського руху на Полтавщині спростувала твердження офіційної радянської пропаганди про монолітну єдність народу навколо комуністичної партії і показала, що далеко не всі українці були прихильниками

радянського ладу і, будучи жертвою в боротьбі двох тоталітарних режимів, намагались вижити за будь-яку ціну, покладаючись лише на самих себе» [24, с.174-175].

В.Я.Ревегук наголошує на проблемі достовірності обліку учасників антифашистської боротьби в тилу ворога. Так, у довідці Полтавського обкому КП(б)У, складеній у жовтні 1944 року, вказувалося, що на теренах області діяло три партизанські загони і більше як 25 підпільно-диверсійних груп, а також 24 підпільних організації, в яких перебувало 242 чол.

Дещо інші дані, в бік збільшення, маємо у звіті Полтавського обкому партії від 2 червня 1945 року. В ньому констатовалося, що в умовах окупації діяло 25 партійних осередків, одна комсомольська і 9 антифашистських груп чисельністю 533 чоловіки. Боротьбу з ворогом вели 18 партизанських загонів і одна партизанська група, в яких брали участь 743 чол. [24, с.199].

В опублікованих у 1981 році «Нарисах історії Полтавської обласної партійної організації» вказувалося, що під керівництвом підпільного обкому партії, Лохвицько-Сенчанського партійного центру і 10 підпільних райкомів діяло 45 антифашистських організацій, 22 партизанських загони і 11 партизанських груп, у яких налічувалося понад 16 тисяч партизанів і підпільників [14, с.201].

В.Я.Ревегук саркастично запитує: «Хто знає наскільки б іще з волі компартійних функціонерів збільшувалося число учасників антифашистського Руху опору, якби «керівна і спрямовуюча сила» не припинила своє існування?» [24, с.203-204].

Але чи тільки бажанням владних інституцій довести всенародність боротьби в тилу ворога варто пояснювати збільшення числа офіційно визнаних учасників Руху опору? Думається, що пошуки партизанства й підпільництва зумовлювалися й тим, що радянська влада з підозрою ставилася до всіх, які перебували під окупацією; партизанами й підпільниками хотіли стати й ті, що свого часу ухилялися від мобілізації до Червоної Армії; не можна заперечувати й помилок у попередніх обрахунках.

Однією із закритих тем у роки комуністичного режиму була участь патріотів у антифашистській боротьбі, зокрема діяльність націоналістично-патріотичного підпілля на Полтавщині. В цьому аспекті монографія є певним проривом. Усе ж В.Я.Ревегук стверджує, що, «оскільки боротьба ОУН-УПА в роки радянсько-німецької війни не дістала офіційного визнання на державному рівні, навіть ті документи, що збереглися, заховані в архівах СБУ і тому не доступні для дослідників» [24, с.223].

У роботі ґрунтовно розкрито історію визволення Полтавщини; підкреслено, що після вигнання окупантів вона являла собою суцільну руїну, адже молох війни прокотився по ній двічі: відступаючи в 1941 році, радянські війська намагалися знищити або вивезти за собою все, що могло становити якусь цінність для ворога, а в 1943 році те ж саме зробили гітлерівці. Автор подає узагальнюючі дані щодо людських втрат: «на території області поховано 142 130 бійців і командирів Червоної Армії, які полягли в боях або померли від ран, 6 040 підпільників і партизан, 261 680 радянських військовополонених і 88 970 мирних жителів. За роки війни до Червоної Армії було мобілізовано майже 270 тисяч полтавців, ... 165 з них стали Героями Радянського Союзу, а 26 — повними кавалерами ордена Слави» [22, с.295].

Автор завершує своє дослідження не традиційно: не звичні висновки, а роздуми. Насамперед: якою ж вона була для українства, ця війна? Зауважує, що на офіційному рівні влада продовжує вживати сталінську назву війни (Велика Вітчизняна), більшість істориків — наукову (радянсько-німецька). «Вітчизняною» вперше названа радянсько-німецька війна у виступі Сталіна по радіо 3 липня 1941 року, а «Великою Вітчизняною» — у його наказі від 7 листопада 1944 року. На довгі літа цей термін став своєрідним пропагандистським кліше в арсеналі комуністичної пропаганди.

В чому ж квінтесенція позиції автора в сприйнятті означених дефініцій? На думку В.Я.Ревеґука «радянсько-німецька» війна для України була і «вітчизняною», і «громадянською», і «світовою». «Вітчизняною» тому, що для вояків УПА і українського націоналістичного підпілля Вітчизною була Україна, а не СРСР; «громадянською», бо українці, не маючи власної держави, змушені були воювати і вбивати один одного по різні боки фронту: одні — на боці вермахту в складі допоміжної української поліції (близько 170 тис. чол.) чи дивізії Галичина (13 тис.); інші — Червоної Армії (більше 6 млн.), ще інші — в УПА (80-100 тис.); «світовою» тому, що українці воювали в складі різних армій світу: канадській (35 тис.), польських і чехословацьких частинах (11 тис.), французькому іноземному легіоні (5 тис.), воювали українці і в арміях США, Австралії та інших країн [24, с.270].

Справді, у радянсько-німецькій війні Україна опинилася в епіцентрі воєнних дій, що і визначило характер участі в ній українців. Але Україна не була державою, а, отже, не була суб'єктом у цій війні, а лише об'єктом боротьби двох тоталітарних режимів. А тому справедливим і аргументованим є висновок В.Я.Ревеґука: для українського народу радянсько-німецька війна була трагедією бездержавної нації.

У 2005 році вийшла довгоочікувана науковцями і громадськістю області колективна праця «Полтавщина. Історичний нарис» [22]. У ній — розділ «Полтавщина у роки Другої світової війни (1939-1945) [22, с.266-295]. Оскільки зазначений розділ є стислим викладом монографії В.Я.Ревегука, не вважаємо за доцільне зупинятися на його аналізі.

У 2005 році була опублікована брошура знаного науковця і провідного краєзнавця Полтавщини В.Н.Жук «Безсмертний подвиг». У ній — історичні нариси про Чутівщину у період Великої Вітчизняної війни та подвиги її синів і дочок на фронтах і в тилу. Цією ж дослідницею підготовлено нарис про мужнього борця європейського руху Опору І.М.Скрипая [8, с.55-61].

Посильний внесок у вивчення окремих аспектів теми зробив О.В.Сидоренко, підготувавши низку змістовних брошур, які ґрунтуються не лише на документах, а й на спогадах полтавців (колишніх невільників Третього рейху, в'язнів концтаборів, учасників антинацистського руху Опору поза межами України [27], [28], [29], [30]. Зокрема, результатом багаторічних пошуків стала остання монографія автора «Без права на забуття...», в якій стверджується: «активними учасниками європейського руху Опору були понад 1850 чоловік із Полтавщини [27, с.8].

Таким чином, тема «Полтавщина в роки радянсько-німецької війни» знайшла відображення як в узагальнюючих працях радянських і українських науковців, так і в історико-краєзнавчій літературі. Все ж, у силу певних обставин окремі її аспекти залишаються мало дослідженими. Перелічимо лише деякі актуальні проблеми подальшої розробки теми.

По-перше, на часі підготовка цілісної праці про визволення від німецьких окупантів усієї області, а не лише Полтави чи Кременчука;

по-друге, наукового вивчення, на основі опрацювання архівних справ (документів окупаційної влади), потребує історія функціонування концтаборів військовополонених на території Полтавщини;

по-третє, за умови реального доступу до архівних фондів СБУ, необхідно відтворити картину діяльності націоналістично-патріотичного підпілля на Полтавщині; з'ясувати справжню кількість жертв нацистського терору в області;

по-четверте, неупередженого й всебічного висвітлення потребує, як і раніше, історія діяльності радянських партизан і підпільників;

по-шосте, задля збереження історичної пам'яті про загиблих героїв і жертв війни, варто було би силами науковців і краєзнавців підготувати дослідження по кожному з районів області (це важливо не лише у науковому, а й у виховному розрізах).

Література:

1. Базилевський В.О. Ці довгі суворі зими: З хроніки підпільної комсомольсько-молодіжної організації «Набат». — К.: Політвидав України, 1979. — 125 с.
2. Барвінок Г.С. Чуєш, Дніпре! — Х.: Прапор, 1966. — 87 с.
3. Велика Вітчизняна війна у пам'яті народній: Матеріали конференції до 50-річчя Перемоги; 25-26 квітня 1995 року. — Полтава, 1995.
4. Волошин Ю.В. УАПЦ на Полтавщині в роки Другої світової війни // Український церковно-визвольний рух і утворення УАПЦ. — К., 1997.
5. Ємець П.Н., Самойленко О.П. Полтавщина в роки Великої Вітчизняної війни. — Х.: Прапор, 1965. — 103 с.
6. Єрмак О.П. Стан і перспективи вивчення подій Великої Вітчизняної війни на Полтавщині // Велика Вітчизняна у пам'яті народній: Матеріали конференції до 50-річчя Перемоги; 25-26 квітня 1995 року. — Полтава, 1995. — С. 13-15.
7. Жук В.Н. Безсмертний подвиг. Історичні нариси про Чутівщину у період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років та подвиги її синів і дочок на фронтах і в тилу. — Полтава: АСМІ, 2005. — 177 с.
8. Жук В.Н. Мужній борець європейського руху Опору // Історична пам'ять. — 2004. — №2. — С. 55-61.
9. За мужество и отвагу: Документы и очерки о Героях Советского Союза — уроженцах Полтавы и Полтавской области. — Х.: Прапор, 1984. — 455 с.
10. Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. — К., 1967.
11. Кобытев Е.С. Хорольская яма. — Красноярск, 1965. — 175 с.
12. Лобурець В.Є, Ревегук В.Я. Полтавщина у роки Другої світової війни (1939-1945) // Полтавщина. Історичний нарис. — Полтава: Дивосвіт, 2005. — С.266-295.
13. Моргун Ф. Задовго до салютів. Правда про генерала Кирпоноса. — Полтава: ОРОИ „Полтавський літератор”, 1994. — 90 с.
14. Нариси історії Полтавської обласної партійної організації. — Х.: Прапор, 1981. — 322 с.
15. На рубежах вогненних років: Спогади учасників Великої Вітчизняної війни, нариси, документи. — Х.: Прапор, 1975. — 254 с.
16. Німецькі окупанти на Полтавщині (1941-1943 рр.): Збірник документів. — Полтава: Зоря Полтавщини, 1947. — 80 с.
17. Пащенко В.О. Православна церква в тоталітарній державі Україна. 1940 — початок 1990-х років. — Полтава: АСМІ, 2005. — 630 с.

18. Пащенко В.О. Православ'я в новітній історії України: В 2-х частинах. — Полтава: АСМІ, 1997. — Част. 1. — 357 с.
19. Подвигу народному жити у віках: Матеріали науково-практичної конференції, 19 квітня 2000 року. — Полтава: АСМІ, 2000. — 156 с.
20. Полтава. Історичний нарис. — Полтава: Полтавський літератор, 1999. — 280 с.
21. Полтавці — Герої Радянського Союзу. — Полтава: Полтавське обласне книжково-газетне видавництво, 1962. — 158 с.
22. Полтавщина. Історичний нарис. — Полтава: Дивосвіт, 2005. — 592 с.
23. Пустовіт П.М. Меморіал Солдатської Слави в Полтаві: Нарис. — Х.: Прапор, 1986. — 77 с.
24. Ревегук В.Я. Полтавщина в роки Другої світової війни (1939-1945). — Полтава: АСМІ, 2004. — 288 с.
25. Самойленко О.П., Назаренко М.І. Кравченко П.А. Полтава в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 роки) // Полтава. Історичний нарис. — Полтава: Полтавський літератор, 1999. — С. 169-189.
26. Самчук Н.А. Гвардейская Полтавская: Краткий очерк о боевом пути 97-й гвардейской Полтавской Краснознаменной ордена Суворова и Богдана Хмельницкого стрелковой дивизии. — М.: Воениздат, 1965. — 170 с.
27. Сидоренко О. Без права на забуття... Полтавці в європейському антифашистському Опорі в роки Другої світової війни (1939-1945 роки). — Полтава: АСМІ, 2006. — 162 с.
28. Сидоренко О. Гонимі злим вітром. — Полтава: АСМІ, 2003. — 123 с.
29. Сидоренко О. Двічі забуті. — Полтава: АСМІ, 2000. — 67 с.
30. Сидоренко О., Котляр В. Книга життя українських „остарбайтерів”. — Полтава: АСМІ, 2005. — 154 с.
31. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941-1945 рр.: В 3-х томах. — Т. 1. — К.: Політвидав України, 1967. — 510 с.; Т. 2. — К.: Політвидав України, 1968. — 519 с.; Т. 3. — К.: Політвидав України, 1969. — 455 с.
32. Уткин Г. Штурм «Восточного вала». — К.: Політвидав України, 1967. — 205 с.
33. Христин П., Котляр В. Орлята // З Леніним у серці. — Х.: Прапор, 1970. — С. 68-85.